

УДК 340.142

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.85>

ОКРЕМІ ДУМКИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВОСУДДІ: ДОКТРИНА ТА ПРАКТИКА

Куп'янська А.М.,

аспірантка кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-0000-1295>

Куп'янська А.М. Окремі думки у міжнародному правосудді: доктрина та практика.

У статті досліджено інститут окремої думки в міжнародних судах. Акцентовано на діяльності Міжнародного суду ООН та його практиці щодо реалізації суддями права на окрему думку. Акцентовано на позитивному схваленні дослідниками окремих думок, на користь якому наводяться кілька аргументів. По-перше, стверджується, що сам факт наявності окремих думок приводить до покращення аргументів та стилю рішення, прийнятого більшістю суддів. По-друге, більшість тоді приймає рішення відповідальніше. По-третє, окремі думки позитивно впливають на довіру сторін до процесу та сприйняття рішення стороною, що програла, яка бачить, що її аргументи були почуті та переконали хоча б меншість. Зрештою, окремі думки позитивно впливають на розвиток міжнародного права. В юридичних джерелах виділяють три категорії окремих думок: (1) «хороші», до яких він зараховує думки короткі, ввічливі та стримані, які виражають причини, а не емоції; (2) «погані» – якщо в окремій думці стверджується, що більшість фундаментально помилилися при винесенні рішення або виявили невігластво; (3) думки «неприємні», в яких незгодний суддя звинувачує більшість у неправильній поведінці. Як показує практика суддів Європейського суду з прав людини стосовно написання окремих думок, ці думки можуть мати формат, який не закладений у приписах названих міжнародних актів, і позначатися не лише як «співпадаюча» чи «неспівпадаюча» окрема думка судді, а й як «частково співпадаюча, частково неспівпадаюча» і «частково неспівпадаюча» окрема думка судді, а також «окрема думка судді, до якої приєднався суддя», «спільна співпадаюча думка суддів», «спільна неспівпадаюча окрема думка суддів». Тобто спосіб викладення окремої думки обирають самі судді, які вирішили її висловити.

Право суддів на окрему думку прийшло у міжнародне правосуддя з країн системи загального права, хоча останні дослідження компаративістів засвідчують, що це далеко не так. Окремі думки спочатку поширилися в міжнародному комерційному арбітражі, а потім проникли в міжнародні

суди та арбітражі, що створюються для вирішення спорів за участю держав. У нашій національній правовій системі право судді на висловлення окремої думки є визнаним інструментом забезпечення внутрішньої незалежності кожного судді Конституційного Суду і закріплене у статті 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» та в § 74 Регламенту цього Суду. Ці положення містять загальні вимоги до висловлення суддею Суду окремої думки та не деталізують типів окремих думок та способу їх викладення суддею Суду. Зроблено висновок, що реалії сучасного міжнародного правосуддя полягають у тому, що не існує процесуальних механізмів, які відокремлюють «хороші» окремі думки від «поганих», і все визначається лише стриманістю та характером самого судді, який опинився в меншості, а також культурою і традиціями самого суду. Що старший і авторитетніший суд, то він стійкіший до несподіванок, які можуть принести погані та невдалі окремі думки, то вищий у нього імунітет до таких думок. І, навпаки, що молодший суд, то більше збитків йому та його рішенням можуть завдати окремі думки суддів, якщо автори (судді) не підійдуть до цього питання відповідально.

Ключові слова: окрема думка судді, захист прав людини, Конституційний Суд України, конституційна юстиція, Міжнародний суд ООН, міжнародне правосуддя, доктринальне тлумачення правових норм, правові позиції.

Kupyanska A.M. Separate opinions in international justice: doctrine and practice.

The article examines the institution of a separate opinion in international courts. Emphasis is placed on the activities of the International Court of Justice of the United Nations and its practice regarding the exercise by judges of the right to a separate opinion. Emphasis is placed on the positive approval of certain opinions by researchers, in favor of which several arguments are given. First, it is argued that the very fact of separate opinions leads to an improvement in the arguments and style of the decision made by the majority of judges. Secondly, the majority then makes decisions more responsibly. Third, dissent has a positive effect on the confidence

of the parties in the process and the perception of the decision by the losing party, who sees that his arguments have been heard and convinced at least a minority. After all, separate opinions have a positive effect on the development of international law. In legal sources, three categories of separate opinions are distinguished: (1) «good», among which he includes opinions that are short, polite and restrained, that express reasons, not emotions; (2) «bad» - if the separate opinion states that the majority fundamentally erred in making a decision or showed ignorance; (3) «unpleasant» opinions in which the dissenting judge accuses the majority of misconduct. As the practice of the judges of the European Court of Human Rights shows regarding the writing of separate opinions, these opinions may have a format that is not laid down in the prescriptions of the mentioned international acts, and be marked not only as a «concurring» or «disagreeing» separate opinion of the judge, but also as a «partial concurring, partially dissenting» and «partially dissenting» separate opinion of the judge, as well as «separate opinion of the judge joined by the judge», «joint concurring opinion of the judges», «joint dissenting separate opinion of the judges». That is, the method of presenting a separate opinion is chosen by the judges who decided to express it.

The right of judges to a separate opinion came to international justice from the countries of the common law system, although the latest studies of comparativists prove that this is far from the case. Separate opinions first spread in international commercial arbitration, and then penetrated into international courts and arbitrations created to resolve disputes involving states. In our national legal system, the right of a judge to express a separate opinion is a recognized tool for ensuring the internal independence of each judge of the Constitutional Court and is enshrined in Article 93 of the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» and in § 74 of the Rules of Procedure of this Court. These provisions contain general requirements for the expression of a separate opinion by a judge of the Court and do not detail the types of separate opinions and the manner in which they are presented by a judge of the Court. It was concluded that the realities of modern international justice consist in the fact that there are no procedural mechanisms that separate «good» separate opinions from «bad», and everything is determined only by the restraint and character of the judge himself, who was in the minority, as well as by culture and traditions the court itself. The older and more authoritative the court, the more resistant it is to surprises that can bring bad and unsuccessful individual opinions, the higher its immunity to such opinions. And, on the contrary, the younger the court, the more damage it and its decisions can be caused by the separate

opinions of the judges, if the authors (judges) do not approach this issue responsibly.

Key words: separate opinion of the judge, protection of human rights, Constitutional Court of Ukraine, constitutional justice, International Court of the United Nations, international justice, doctrinal interpretation of legal norms, legal positions.

Постановка питання. Тема окремих думок суддів у міжнародному правосудді досі є маловивченою у правовій доктрині. Серед вітчизняних дослідників проблем міжнародного правосуддя все ще превалює поблажлива оцінка інституту окремих думок, хоча сьогodнішня активна діяльність різноманітних міжнародних судів та арбітражів, враховуючи міжнародний комерційний арбітраж, не тільки дає значний емпіричний матеріал для більш глибокого, деталізованого й об'єктивного аналізу, а й показує доволі неоднозначну картину в оцінці цього питання.

Автор ставить собі за **мету** дослідити інститут окремої думки в міжнародних судах.

Виклад матеріалу дослідження.

У західній літературі палітра оцінок окремих думок у міжнародному правосудді набагато ширша, зокрема з'явилися серйозні дослідження, які аналізують причини появи окремих думок, їхній зміст та стиль, а також різні аспекти позитивного і негативного впливу окремих думок на процес судочинства, сприйняття рішень суду та діяльності самого суду загалом [1–6]. Із цього приводу один з найавторитетніших дослідників окремих думок у Міжнародному суді ООН (далі – МС ООН) – Е. Хамбро зазначає, що «оцінки інституту окремих думок кардинально розбіжні і одноставності в цьому питанні як не було, так і немає» [1, р. 229]. Інші ж автори переконані, що якщо дослідники англосаксонської системи права загалом позитивно оцінюють окремі думки, то в багатьох континентальних юристів окремі думки є, так би мовити, «аномалією, якщо не анафемою» [7, р. 929]. Зазвичай у юридичних джерелах, автори яких схвалюють окремі думки, наводяться кілька аргументів.

По-перше, стверджується, що сам факт наявності окремих думок приводить до покращення аргументів та стилю рішення, прийнятого більшістю суддів. По-друге, більшість тоді приймає рішення відповідальніше. По-третє, окремі думки позитивно впливають на довіру сторін до процесу та сприйняття рішення стороною, що програла, яка бачить, що її аргументи були почуті та переконали хоча б меншість. Зрештою, окремі думки позитивно впливають на розвиток міжнародного права. У цьому значенні суддя МС ООН (1955–1960) та відомий вчений з міжнародного права Г. Лаутерпахт зазначав, що «положення Статуту МС ООН про право суддів на окрему думку зробили сприятливий внесок у розвиток міжнародно-

го права та авторитету міжнародної юстиції» [8, р. 66].

Нагадаємо, що інститут окремої думки має коріння у британській практиці судочинства, де колегіальний судовий орган взагалі не мав спільного рішення, а кожен суддя писав своє власне рішення. Саме сукупність рішень суддів колегіального органу вважалася судовим рішенням. Однак ця практика робила судові рішення настільки складними для розуміння, що вже у США Верховний суд, який спочатку запозичив англійський підхід, досить швидко відійшов від такого стилю викладення тексту судового рішення. Коли головою Верховного суду США був Джон Маршал (1801–1835), майже всі рішення ухвалювалися одностайно. Завдяки цьому суддя Маршал став відомим як майстер консенсусу. Водночас кожен суддя мав право додати свою думку до спільного рішення [9].

Звісно, більшість учених переконані, що право суддів на окрему думку прийшло у міжнародне правосуддя з країн системи загального права, хоча останні дослідження компаративістів засвідчують, що це далеко не так. Окремі думки спочатку поширилися в міжнародному комерційному арбітражі, а потім проникли в міжнародні суди та арбітражі, що створюються для вирішення спорів за участю держав. Проте ідея окремих думок суддів була прийнята не без сумнівів і суперечок. Так, у першому в історії постійно діючому міжнародному суді – Центральноамериканському суді (1907–1918), окремі думки взагалі не передбачалися [10]. Вони з'явилися лише у створеній 1920 року Постійній палаті міжнародного правосуддя (Permanent Court of International Justice) при Лізі Націй. Однак і тут не обійшлося без проблем. Початковий проект Статуту Палати, розроблений Комітетом юристів, також виключав право суддів на окремі думки, яке з'явилося пізніше, під час обговорення проекту на рівні Ради Ліги Націй. Члени Комітету юристів вважали, що право на окремі думки неминуче використовуватиметься суддями з країн-відповідачів, тому цього права були позбавлені всі судді [2, р. 796]. Барон Декамп, член Комітету, описував ризик окремих думок як «небезпеку роздвоєння рішень суду» [11, р. 149].

Варто зазначити, що сьогодні окремі думки дозволені та використовуються з різним ступенем інтенсивності в МС ООН, Міжнародному трибуналі з морського права, у судах з прав людини (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів), Міжнародному кримінальному суді та ін. Водночас діяльність Суду ЄС, Суду Європейської асоціації вільної торгівлі (далі – ЄАВТ), Карибського суду, Трибуналу Андського Співтовариства, Суду економічного співтовариства східноафриканських країн (ECOWAS), в яких окремі думки були заборонені від початку, робить

непереконливим твердження, що право суддів на окремі думки є невід'ємною рисою сучасного міжнародного правосуддя. При цьому навіть критики Суду ЄС визнають, що саме заборона на окремі думки, що дозволила цьому Суду від початку говорити одним голосом, стала дуже серйозним фактором у становленні його авторитету та у визнанні його рішень і доктрин національними судами [12, р. 331–332]. Наявність окремих думок, найімовірніше, завадила б становленню авторитету Суду в перші роки його діяльності.

Противники окремих думок також наводять переконливі аргументи в обґрунтування своєї позиції, використовуючи і думки видатних національних та міжнародних суддів, і емпіричні дані. Так, критики окремих думок часто посилаються на думки У. Тафта, який після перебування на посаді президента США дев'ять років (1921–1930) був Головою Верховного суду США. Він не схвалював окремих думок взагалі, оскільки, за його словами, у разі розбіжності з більшістю важливіше залишатися на їхньому боці, надаючи тим більше ваги рішенням суду, ніж фіксувати свої розбіжності з більшістю (див.: [13, р. 61]). Інший відомий суддя Верховного суду США – О. Холмс висловився не менш критично, зазначивши, що «висловлювати незгоду зазвичай марно і не бажано» [14].

На наше переконання, є доволі дивними погляди про те, що не варто характеризувати окремі думки як гарантію незалежності суддів. Говорячи про незалежність суддів або арбітрів, дослідники мають на увазі насамперед їх незалежність від сторін спору або держав, які призначили суддів або створили той чи інший міжнародний суд. Якщо ми говоримо про незалежність від диктату більшості складу суду, то це зовсім інша справа, тому що в цьому випадку право судді висловити незгоду має обмежувач у вигляді принципу колегіальності та принципу конфіденційності обговорень. Більше того, сьогодення практика міжнародних судів та арбітражів показує, що окремі думки можна також сприймати як інструмент контролю над лояльністю суддів з боку держав. Найчастіше інститут окремих думок саме так і сприймається самими суддями. Наразі основний аргумент проти запровадження окремих думок у судах європейської інтеграції (суди ЄС та ЄАВТ) полягає в тому, що окремі думки можуть використовуватися як засіб тиску на суддів з боку їх держав, і це може позначитися на шансах суддів на перепризначення, очевидними тут є утиски їхньої незалежності [15, р. 384].

Так, авторитетні вчені, які досліджували практику Постійної палати міжнародного правосуддя та МС ООН, вважають, що, незважаючи на деякі виняткові випадки, більшість окремих думок – лише упереджені заяви, а не цінний внесок у розвиток права [1, р. 248]. Як приклад наводять діяльність судді Постійної палати міжнародного

правосуддя (1921–1939) Д. Анцилотти, що подав 18 окремих думок і став абсолютним рекордсменом Палати [7, р. 495]. Також згадують діяльність судді Г. Лаутерпахта, який увійшов в історію міжнародного права насамперед як автор статей і монографій, а також подав кілька окремих думок.

Значні сумніви в дослідників викликають окремі думки суддів *ad hoc*, що призначаються державами у тому разі, якщо під час розгляду спорів у МС ООН за їх участю у складі Суду немає судді із цієї держави. Адже в дев'яти випадках із десяти такі судді де-факто захищають інтереси тих держав, хто їх призначив, які очікують, що в разі програшу справи судді *ad hoc* неодмінно подадуть окремі думки [1, р. 240]. Саме до окремих думок суддів МС ООН належить зроблений з очевидним жалем висновок судді А. Редферна: «Загальний занепад чемності і хороших манер у житті проник навіть у Палац світу (будівля, в якій розташований МС ООН. – А. К.)» [16, р. 225–226].

Із такою ситуацією стикається не тільки МС ООН, а й решта міжнародних судів, де перепризначення суддів залежить від волі держав, які їх призначили. Це насамперед міжнародний комерційний арбітраж. Незважаючи на конфіденційність арбітражних рішень, деяка статистика про наявність окремих думок та їхній зміст є доступною інформацією. Так, 2001 року Міжнародна торговельна палата зафіксувала 24 окремі думки по арбітражним рішенням Палати. З них 22 було винесено арбітрами, призначеними стороною, що прогнала [16, р. 234]. Ще більш показовою є статистика в інвестиційному арбітражі, де, згідно з дослідженням, проведеним авторитетним арбітром і вченим А. Ван ден Бергом, практично всі окремі думки також були винесені арбітрами, призначеними стороною, що прогнала. Це дозволило йому дійти висновку, що практика інвестиційного арбітражу досягла стадії, на якій від арбітра очікується написання окремої думки у разі програшу сторони, яка його призначила [6, р. 824].

Цікавими є дослідження змісту окремих думок. А. Редферн виділяє три категорії окремих думок: (1) «хороші», до яких він зараховує думки короткі, ввічливі та стримані, які виражають причини, а не емоції; (2) «погані» – якщо в окремій думці стверджується, що більшість фундаментально помилилися при винесенні рішення або виявили невігластво; (3) думки «неприємні», в яких незгодний суддя звинувачує більшість у неправильній поведінці [16, р. 240]. Він же знаходить, що тільки «хороші» думки можуть бути визнані допустимими в міжнародному процесі. Своєю чергою А. Ван ден Берг пропонує заборонити окремі думки в арбітражі, допоки не будуть вироблені процедурні правила оцінки допустимості таких думок [6, р. 836].

Говорячи про можливі мотиви, які спонукають суддю написати окрему думку, А. Ван ден Берг наводить широкий їх перелік. Список починається

з випадків, коли суддя чи арбітр публічно відстоює відмінну від більшості точку зору у своїх статтях чи виступах, або коли авторів окремої думки потрібно показати, що держава, яка його призначила, не помилилася у виборі і знову зробить це в майбутньому. Закінчується список випадками «інтелектуального ексгібіціонізму» з боку авторів окремих думок і (що ще гірше) випадками, коли арбітри чи судді свідомо хочуть полегшити стороні, що прогнала, оскарження рішення, винесеного більшістю, висуваючи у своїй думці аргументи для цього [6, р. 831].

Цікаво, що так само, як і з Судом ЄС, низка зарубіжних та вітчизняних авторів виступає за більш активне застосування окремих думок у третейських судах. Дуже промовиста в цьому плані позиція іноземного вченого К.-Д. Еллермана, який заявив, що «прагнення одержати довіру, прийняття своїх рішень та їх легітимність у поєднанні з першорядним занепокоєнням своєю незалежністю пояснює перевагу в Суді консенсусу, ніж ухвалення рішення голосуванням та індивідуальними думками» [17, р. 695].

Існує думка, що окремі думки (якщо вони не належать до категорії «хороших») можуть перешкоджати нормальному й ефективному процесу винесення судового рішення, створюючи загрозу таким основним принципам судочинства, як принципи колегіальності та конфіденційності обговорення рішення, що виноситься. Націленість того чи іншого судді на окрему думку, виражену на початку обговорення, може перешкоджати діалогу між членами трибуналу, і навіть не стільки через те, що цей суддя відразу випадає з обговорення проєкту рішення, скільки через цілком зрозумілу боязнь інших суддів, що їхні погляди та аргументи будуть розкриті в окремій думці їхнього колеги. Один французький дослідник процесу обговорення проєкту рішення в міжнародному комерційному арбітражі назвав такий підхід «патологічним обговоренням» та «арбітражним тероризмом» [18, р. 915]. Вважаємо, що таку характеристику не можна застосувати до окремих думок у міжнародних судах і трибуналах. Говорячи про доктринальне значення окремих думок, навпаки, переконливим є твердження, яке зустрічається у вітчизняній літературі, що «правові позиції того чи іншого міжнародного суду викладені не лише в його рішеннях, а й в окремих думках його суддів». Так, можна погодитися з тим, що окремі думки – це позиція індивідуального судді, яка може як залишитися в такій якості, так і стати правовою позицією самого суду, але тільки якщо з огляду на переконливість доводів та аргументів думка окремого судді буде згодом прийнята більшістю суддів в іншому рішенні щодо іншої справи. Тут можна навести позицію арбітражного трибуналу в рішенні у справі *Rompetrol Group N.V. v Romania*, у якому трибунал ухилився від оцінки правового значення окремих

думок і не погодився з пропозицією позивача дотримуватися окремої думки, висловленої професором Вейлем у справі *Tokios Tokelés v Ukraine* [19].

Утім, слушно вважаємо позицію тих вчених, які стверджують, що окремі думки є джерелом права і що вони можуть згодом завдяки їх цитуванню набувати прецедентної сили [20]. Із пункту 24 Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Щодо окремих думок у конституційних судах» вбачається, що «окремі думки є вираженням свободи слова та незалежності судді від його чи її колег-суддів... Окремі думки гарантують особисту недоторканність і гідність тих, хто залишається в меншості, і дозволяють суддям ухвалювати рішення, керуючись своєю совістю, а не відповідно до думки більшості» [21].

Окрім того, як показує практика суддів Європейського суду з прав людини стосовно написання окремих думок, ці думки можуть мати формат, який не закладений у приписах названих міжнародних актів, і позначатися не лише як «співпадаюча» чи «неспівпадаюча» окрема думка судді, а й як «частково співпадаюча, частково неспівпадаюча» і «частково неспівпадаюча» окрема думка судді, а також «окрема думка судді, до якої приєднався суддя», «спільна співпадаюча думка суддів», «спільна неспівпадаюча окрема думка суддів» (див.: [22]). Тобто спосіб викладення окремої думки обирають самі судді, які вирішили її висловити.

У нашій національній правовій системі право судді на висловлення окремої думки є визнаним інструментом забезпечення внутрішньої незалежності кожного судді Конституційного Суду і закріплене у статті 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [23] та в § 74 Регламенту цього Суду [24]. Ці положення містять загальні вимоги до висловлення суддею Суду окремої думки та не деталізують типів окремих думок та способу їх викладення суддею Суду. С. В. Шевчук, посилаючись на доктринальні джерела, вказує, що, зважаючи на межі попереднього конституційного контролю, особливе значення має інститут окремої думки, адже обґрунтована окрема думка виконує важливу функцію виправлення помилок, допущених у рішенні, спонукає до законодавчого втручання у питання та може служити моделлю для виправлення і суддівських, і законодавчих помилок у майбутньому [25].

Справді, деякі окремі думки (особливо суддів першої половини ХХ ст.) цитувалися в літературі і вплинули на міжнародне право і практику держав. Автори ж цих окремих думок стали свого роду провісниками змін, які відбулися пізніше, а ідеї та підходи, викладені в окремих думках, були сприйняті державами, які відповідно змінили міжнародні угоди чи своє внутрішнє законодавство. Так відбувся неабиякий вплив на процес створення норм міжнародного права і саму нормотворчість.

Водночас можна зробити **висновок**, що, незважаючи на вагомість інституту окремої думки судді, окремі думки в міжнародних судах є доволі суперечливим явищем, що викликає неоднозначні оцінки і має як прихильників, так і не менш переконаних критиків. Применшувати або й зовсім знецінювати роль інституту окремої думки судді в демократичній державі не варто, оскільки йдеться насамперед про внутрішню незалежність судді [26]. З аналізу рішень міжнародних судів цілком зрозуміло, що окремі думки можуть бути добрими і не дуже, стриманими та вельми емоційними, неупередженими та вкрай упередженими. Вони можуть відображати підхід судді до правової проблеми, вирішеної судом, а можуть виходити далеко за межі рішення та містити погляд судді не тільки на розвиток права, але й на більш глобальні проблеми, що не стосуються безпосередньо справи, яка розглядається. Вони можуть бути пройняті повагою до колег по суду, а можуть бути наповнені звинуваченнями на адресу більшості, яка з різних причин не прийняла до уваги аргументи автора окремої думки. У всякому разі окремі думки мають використовуватися мудро.

Реалії сучасного міжнародного правосуддя полягають у тому, що не існує процесуальних механізмів, які відокремлюють «хороші» окремі думки від «поганих», і все визначається лише стриманістю та характером самого судді, який опинився в меншості, а також культурою і традиціями самого суду. Що старший і авторитетніший суд, то він стійкіший до несподіванок, які можуть принести погані та невдалі окремі думки, то вищий у нього імунітет до таких думок. І, навпаки, що молодший суд, то більше збитків йому та його рішенням можуть завдати окремі думки суддів, якщо автори (судді) не підійдуть до цього питання відповідально.

Список використаних джерел:

1. Hambro E. Dissenting and Individual Opinions in the International Court of Justice. *ZoV*. 1957. Vol. 17. P. 229–248.
2. Anand P. The Role of Individual and Dissenting Opinions in International Adjudication. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1965. No. 3. P. 788–808.
3. Laffranque J. Dissenting Opinion and Judicial Independence. *Juridica International*. 2003. Vol. VIII. P. 162–172.
4. Mistry H. The Paradox of Dissent: Judicial Dissent and the Projects of International Criminal Justice. *Journal of International Criminal Justice*. 2015. Vol. 13. P. 449–474.
5. Martinez-Fraga P., Samra H. A Defense of Dissents in Investment Arbitration. *University of Miami Inter-American Review*. 2012. Vol. 43. P. 445–479.
6. Van den Berg A. Dissenting Opinions by Party-Appointed Arbitrators in Investment

- Arbitration / Looking to the Future: Essays on International Law. M. Leyden, 2010. P. 821–843.
7. Dumbauld E. Dissenting opinions in international adjudication. *University of Pennsylvania Law Review*. 1942. Vol. 90. P. 929.
 8. Lauterpacht H. The Development of International Law by the International Court. London, 1958. P. 66.
 9. Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? *Юридична Газета online*. 2018. 20 серп. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroichniy-vchinok.html> (дата звернення: 20.06.2023).
 10. Convention for the Establishment of a Central American Court of Justice, December 12, 1907. URL: <http://www.ijrcenter.org/regional-communities/central-american-court-ofjustice/> (viewed on 20.06.2023).
 11. Report of Chavalier Descamps, rapporteur of the Third Commission / Proceedings of the Hague Peace Conferences, The Conference of 1899. New York, 1920. P. 149.
 12. Perju V. Reason and Authority in the European Court of Justice. *Virginia Journal of International Law*. 2009. No 2. P. 331–332.
 13. Murphy W. Elements of Judicial Strategy. Chicago, 1964. P. 61.
 14. Northern Securities Co. v. United States 193 U.S. 197 at 400 (1904). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/193/197/> (viewed on 20.06.2023).
 15. Baudenbacher C. Judicialization: Can the European Model be Exported to Other Parts of the World? *Texas International Law Journal*. 2004. Vol. 39. P. 384.
 16. Redfern A. Dissenting Opinions in International Commercial Arbitration: The Good, the Bad and the Ugly. *Arbitration International*. 2004. No. 3. P. 225–226.
 17. Ehlermann C.-D. Reflections on the Appellate Body of the WTO. *Journal of International Economic Law*. 2003. No. 3. P. 695.
 18. Derains Y. The Arbitrators' Deliberation. *American University International Law Review*. 2012. Vol. 27. P. 915.
 19. The Rompetrol Group N.V. v Romania, ICSID Case No. ARB/06/3 April 18, 2008, para. 85. Decision on Respondent's Preliminary Objections on Jurisdiction and Admissibility. URL: <https://jsumundi.com/fr/document/decision/en-the-rompetrol-group-n-v-v-romania-award-monday-6th-may-2013> (viewed on 20.06.2023).
 20. Марченко А. А. Прецедентный характер рішень Конституційного Суду України. *Сайт Шостого апеляційного адміністративного суду*. <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/2215-pretседentnij-kharakterishen-konstitutsijnogo-sudu-ukrajini.html> (дата звернення: 20.06.2023).
 21. Report on Separate Opinions of Constitutional Courts. Adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14–15 December 2018). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD\(2018\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2018)030-e) (viewed on 20.06.2023).
 22. Пінто де Альбукерке Пауло. Окрема думка. Шлях до справедливості / пер. з англ. та фр. В. А. Капліної ; упоряд., авт. передм. О. В. Капліна. Харків : Право, 2020. С. 49, 85, 160, 220, 318, 332, 440.
 23. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 20.06.2023).
 24. Регламент Конституційного Суду України : ухвал. Постановою Конституційного Суду України від 22.02.2018 № 1-пс/2018. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#n12> (дата звернення: 20.06.2023).
 25. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 червня 2015 року. *Офіц. вебсайт Конституційного Суду України*. URL: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=277138> (дата звернення: 20.06.2023).
 26. Окрема думка суддів Конституційного Суду України Городовенка В. В., Касмініна О. В., Юровської Г. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Давимоки Олександра Григоровича, Бойка Миколи Вікторовича, Крюка Володимира Миколайовича, Токаренка Віталія Леонідовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 4 частини першої статті 97 Закону України «Про Національну поліцію». *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na12d710-20#n57> (дата звернення: 20.06.2023).